

Zieleń towarzysząca dolnośląskim założeniom pałacowo-folwarcznym

Renata Gubańska

Greenery
Accompanying
Lower Silesia Palace
- Grange Set

Wprowadzenie

Introduction

Zespoły ogrodowe, parkowe lub ogrodowo-parkowe bezpośrednio graniczące z założeniami pałacowo-folwarcznymi były przede wszystkim miejscami spacerów i wypoczynku mieszkańców majątków ziemskich. W zinwentaryzowanych obiektach wyróżniają się dwie zasadnicze kompozycje przestrzenne. Pierwszą z nich cechuje geometria, regularność układów, często osiowość. Z kolei druga wyróżnia się pewnego rodzaju swobodą, nawiązującą do krajobrazów naturalnych.

Niezależnie od czasu powstania, epoki, w której się kształtowała – sztuka ogrodowa łączyła i łączy w sobie nadal różne dziedziny: od ogrodnictwa i sadownictwa, poprzez architekturę, aż po malarstwo, a nawet poezję. Zamierzeniem ówczesnych projektantów było nie tylko stworzenie niepowtarzalnej, o własnym stylu kompozycji, ale również miejsc, które swoim „osobistym” urokiem nastrojałyby do marzeń i poetyckich rozmyślań.

W każdym okresie historycznym panowały odmienne style w kompozycjach zarówno ogrodowych, jak i parkowych. Epoki były różnorodne, wyróżniały się indywidualnymi cechami, jednak zawsze operowały tymi samymi elementami, m.in. alejami, ścieżkami, kompozycjami kwiatowymi, małą architekturą ogrodową, wodą. Zasadnicza różnica

polegała na sposobie ich zestawienia oraz rozmieszczenia.

Zarys dziejów założeń ogrodowych i parkowych

A draw of the history of
palace and garden sets

Pierwsze kompozycje ogrodowe powstają już w starożytności¹. Zarówno starożytni Grecy, jak i Rzymianie zwracali dużą uwagę na właściwe wychowanie młodzieży. Służyły temu gimnazjony, które z reguły sytuowano na obrzeżach miast², ponieważ większa przestrzeń stwarzała większe możliwości komponowania zieleni dla różnych celów: odpoczynku, nauki, ćwiczeń fizycznych. Znana była także tzw. zieleń publiczna, czyli ogólnie dostępna dla wszystkich mieszkańców miast. W Grecji występowały święte gaje lokalizowane w bardzo atrakcyjnych miejscach. Ich powstawanie miało związek z obrzędami religijnymi. Z kolei w greckich domach występowała skromna roślinność przede wszystkim na dziedzińcu domostwa. Całkowicie odmiennie wyglądało domostwo rzymskie, charakteryzujące się bogactwem i przepychem. Dotyczyło to również zieleni, która występowała w połączeniu z małą architekturą. Niektóre prywatne ogrody zakładano jako

Błonia krakowskie. Obecny stan średniowiecznego ogrodu miejskiego

Kraków Commons. The present state of medieval city garden

rozległe kompozycje i udostępniano je mieszkańcom miast³.

W średniowieczu wyróżniono trzy kompozycje ogrodowe: przyklasztorne, zamkowe i miejskie. Ogrodom wchodzącym w skład założeń klasztornych nadawano największą rangę, ponieważ symbolizowały część raju na ziemi. Do najbardziej charakterystycznych należały wirydarze przyklasztorne⁴. Oprócz miejsc zielonych o znaczeniu symbolicznym występowały również ogrody o typowej funkcji użytkowej (warzywniaki, sady), sytuowano je tuż za murami klasztorными. Podobnie lokalizowano ogrody przyzamkowe. Ze względu na obronne funkcje zamków, maksymalne wykorzystanie miejsca w obrębie ówczesnych fortyfikacji, warzywniaki i sady zakładano u podnóża murów zamkowych. Na terenie zamków wygospodarowywano jedynie niewielkie tereny, zwykle porośnięte trawą, służące odpoczynkowi. Natomiast miasta średniowieczne charakteryzowały się znaczną intensywnością zabudowy. Jeżeli nawet przy zakładaniu danej

miejsowości pozostawiono nieduży teren jako rezerwę budowlaną i przeznaczono go tymczasowo na cele rekreacyjne mieszkańców, to rozwijające się miasto szybko wchłaniało te obszary. Ogrody typowo miejskie zaczęły powstawać dopiero pod koniec gotyku. Zakładano je poza murami miejskimi.

W renesansie następuje wyraźny podział na ogrody ozdobne – sytuowane w pobliżu siedziby mieszkalnej oraz użytkowe – znajdujące się w pewnym oddaleniu. Właściwe założenia ogrodowe o funkcji reprezentacyjnej zakładano na zapleczach rezydencji, które stanowiły ich dominantę architektoniczną. Ogrody te charakteryzowały się geometrycznymi kształtami⁵ oraz osiowością kompozycji. Istniały także nowe aranżacje wcześniejszych, średniowiecznych miejsc wypoczynku usytuowanych w granicach zamków. Nowością było komponowanie zieleni dla celów spacerowych i wypoczynkowych poza murami zamkowymi. Istotną częścią był otaczający go teren, tworząc w ten sposób pewien krajobraz. Ważną rolę w ogrodach Renesansu pełniły miejsca, pełniące funkcję punktów obserwacyjnych bądź widokowych.

Ogrody Baroku uznano za układy o najdoskonalszych kompozycjach geometrycznych. Zarówno zieleń, woda, jak i mała architektura ogrodowa (szczególnie rzeźba ogrodowa), wzajemnie się przenikając i uzupełniając, tworzyły jednorodne struktury oparte na osiowości.

Zwracano szczególną uwagę na powiązanie budynków z otoczeniem, aby tworzyły doskonałą całość. Niezbędnymi komponentami stały się schody, pochylnie i tarasy, które znakomicie wzbogacały barokowe struktury ogrodowe oraz wspaniale je urozmaicały.

Pod koniec baroku zaczęły się pojawiać ogrody klasycyzmu, których głównym zadaniem było pomieszczenie licznych rzeszy gości, bawiących się w trakcie wystawnych przyjęć. Wymagały, zatem dużych powierzchni, dlatego powstawały wyłącznie przy znaczących zespołach pałacowych. Kompozycyjnie stanowiły kontynuację barokowej myśli ogrodowej.

Od bardzo dawna, niezależnie od panujących stylów, istniały parki krajobrazowe, których nie należy utożsamiać z parkami romantycznymi. Ogrody krajobrazowe były już właściwie znane w epoce renesansu. Ogród krajobrazowy tworzył niejako drugorzędną, nieco oddaloną od rezydencji część posiadłości.

Próby przejścia z kompozycji geometrycznych do bardziej naturalnych następowały bardzo powoli. Dopiero pod wpływem nurtu napływającego z Anglii, zaczynają powstawać założenia o kształtach zbliżonych do naturalnych, swobodnie prowadzonych ścieżkach, podkreślających topografię terenu. Coraz większe znaczenie ponownie ma woda, tym razem o linii brzowej zbliżonej do form spotykanych w przyrodzie. Projektowane kompo-

zycje zieleni mają odzwierciedlać te występujące w otoczeniu. Pojawiają się polany parkowe oraz otwarcia widokowe w głąb parku lub przeciwnie: z wnętrza parkowego w stronę pałacu. W wykształconym w końcowym etapie przemian tzw. parku romantycznym ważną rolę pełnią różnego rodzaju pawilony, licznie występujące w ówczesnych kompozycjach. Architekturą często nawiązują do ruin gotyckich. Ich głównym zadaniem jest wprowadzenie przechodnia w zachwyty bądź zadumę.

W XIX wieku, m.in. w wyniku przemian gospodarczych, zaczęto zakładać ogrody, parki lub kompozycje ogrodowo-parkowe przy obiektach typu: szpitale, szkoły, a nawet fabryki. W związku z powstaniem klasy robotniczej osiedlającej się w miastach, koniecznym stało się zapewnienie jej miejsc odpoczynku. Idealnym rozwiązaniem stały się parki miejskie, które występują coraz liczniej. W tym samym czasie na terenach wiejskich powszechnym staje się przeprojektowywanie dotychczasowych założeń ogrodowo-parkowych na kompozycje romantyczne.

W XX wieku sztuka ogrodowa krajów Europy zachodniej próbuje w pewnym stopniu nawiązać do nurtów obowiązujących w ówczesnej architekturze (secesja i modernizm). Na terenie Polski jest znacznie bardziej zachowawcza, stanowi jedynie niewielkie rozwinięcie reguł XIX w. Pewne ożywienie widoczne jest wyłącznie przy zakładaniu ogrodów

przy willach miejskich oraz parków publicznych w obrębie miast – prowadzi to do powstania idei miasta-ogrodu. Niemniej wiek XX jest bardzo ważny dla rozwoju sztuki ogrodowej, ponieważ zauważono potrzebę ochrony zarówno starych ogrodów, jak i parków.

Wybrane kompozycje ogrodowe lub parkowe

Chosen palace or garden compositions

Na terenie objętym inwentaryzacjami, istniejące założenia parkowe w znakomitej większości utrzymane są w duchu parków krajobrazowych epoki romantyzmu. Tylko w nielicznych przypadkach

ocalone układy nawiązują do regularnych, geometrycznych rozwiązań przestrzennych. Niestety, prawie wszystkie zachowane parki przez ostatnie dziesięciolecie zostały pozostawione samym sobie. W praktyce oznacza to ich ruinę. W dużej mierze zdziczały, porosły samosiewem nie tylko krzewów, ale także drzew. Do stanu ich dewastacji przyczynił się również człowiek poprzez wycinanie drzewostanu, urządzenie wysypisk na polanach, zaśmiecanie stawów. O istnieniu renesansowych czy też barokowych założeń ogrodowo-parkowych dowiadujemy się z przekazów ikonograficznych, bądź możemy się jedynie domyślać widząc opustoszałe, na wpół zaśmiecone place przypałacowe (zawsze usytuowane na osi symetrii).

Rekonstrukcja renesansowego ogrodu królowej Bony na Zamku Wawelskim w Krakowie

A reconstruction of the renaissance Queen Bona's garden in Wawel Castle in Kraków

Współczesny obraz barokowego ogrodu
przypałacowego w Białymstoku

A present view of a palace baroque garden
in Białystok

Pomimo tak znacznych zniszczeń owe parki podworskie zachowały swój niepowtarzalny urok i klimat. Jadąc szosą już z daleka widzimy zieloną sylwetkę parku z ukrytym w nim pałacem oraz z wyraźnie zarysowanymi obok zabudowaniami folwarcznymi. Projektując założenie pałacowo-folwarczne jako jedną całość zwykle starano się wkompono-

wać rezydencję w najbliższą zielenią sąsiadującego parku.

Lokalizacja nieukończonego pałacu w Sielcu Starym wspaniale obrazuje tego typu układ. Z kolei tak znakomite sąsiedztwo dostarcza niepowtarzalnych wrażeń, np. kiedy przebywa się na pałacowym tarasie, z którego można podziwiać wspaniałe otwarcia na polany par-

kowe. Zielone wnętrza są jeszcze czytelne, mimo że całe założenie pozostaje niezagospodarowane od dziesiątków lat.

Odmienną kompozycję prezentuje rozwiązanie w Pawłowicach. Pole widzenia mamy tu znacznie ograniczone dzięki stosunkowo krótkiej osi widokowej. Pomyślano również o efekcie odwrotnym: o spojrzeniu na pałac od strony ogrodu. Do niektórych kompozycji pałacowo-parkowych wprowadzono wodę – w ten sposób otrzymano malownicze odbicie rezydencji w wodzie, widoczne poprzez gałęzie sąsiadujących drzew.

Założeniom ogrodowym lub parkowym nadawano indywidualny klimat i niepowtarzalną atmosferę nie tylko poprzez sieć alejek spacerowych, zaskakujące widoki na zamknięciach osi widokowych, odpowiednio dobrane nasadzenia drzew i krzewów, ale również dzięki wprowadzaniu malowniczych obiektów małej architektury. Stanowiły ją m.in.: dopracowane w szczególności świątynie dumania, jak chociażby znajdująca się w parku przypałacowym we wsi Kwietno bądź Chwałimierz; budowle romantyczne przypominające gotyckie ruiny, które dosłownie w stanie ruiny przetrwały do dziś na granicy parku przechodzącego następnie w las w miejscowości Psary. Występowały też altanki ogrodowe. W Mrozowie zachował się drewniany niewielki budynek usytuowany na małej wyspce otoczonej wodą, do której

Widoczny na tle parku pałac w Sielcu Starym

A palace in Sielce Stare in the background of park

Widok z polany parkowej na pałac
w Pawłowicach

A view from a park clearing in the direction
of a palace in Pawłowice

prowadzi mały mostek. W niektórych parkach zachowały się rodowe kaplice grobowe. Z reguły są to już stojące ruiny porośnięte roślinnością parkową, jak w przypadku kaplicy w Bogunowicach lub Jakubowicach. Do wyjątków należy sytuacja z Oleśnicy Małej, gdzie o kaplicę grobową troszczy się miejscowy proboszcz wraz z wiernymi. Z kolei we wsi Chwalimierz, na terenie rozległego założenia pałacowo-folwarcznego, mimo znacznego zniszczenia, wciąż wprawia w zachwyt malowniczo zlokalizowana glorieta.

Począwszy od XVI wieku ogrody miały zadziwiać odwiedzającego także rzadkimi, egzotycznymi gatunkami roślin, ptaków bądź zwierząt. Z tego powodu, aż do XIX wieku, założeniom ogrodowo-pałacowym towarzyszyły różnej wielkości i rodzaju oranżerie, inspekty, woliery, a także zwierzyńce. Często wznoszono je w miejscach reprezentacyjnych, gdyż w owym czasie podnosiły one niejako prestiż właściciela ziemskiego. Świadczyły o jego wiedzy, zainteresowaniach oraz guście. Stanowiły również przedmiot szczególnej dumy ich gospodarza. Należy podkreślić, że na badanym obszarze, nie było potrzeby zakładania ptaszarni czy też zwierzyńców, ponieważ okoliczne skupiska zieleni zarówno wysokiej, jak i niskiej stanowiły naturalne miejsce schronienia dla zwierząt.

W granicach opracowywanych zespołów parkowych niegdyś licznie występowały oranżerie i cieplarnie. Niestety do naszych czasów zacho-

wało się ich niewiele. Z reguły lokalizowano je tuż przy pałacu bądź bezpośrednio w jego sąsiedztwie. Były to obiekty drewniane, murowane, ewentualnie o metalowej konstrukcji, jednak elewację przeszkloną orientowano zawsze na południe. Niezależnie, czy były to budynki oszklone w całości, czy miały w znacznej części przeszklone ściany, to ich rzuty czy też bryły dachów przybierały interesujące kształty. Ciepłarnie w związku z dużym zróżnicowaniem brył i delikatnością formy (dzięki znacznym przeszklonym powierzchniom), stanowiły zawsze ozdobę miejsca, w którym je budowano. Do interesujących przykładów należą obiekty m.in. w Łojowicach oraz Oleśnicy Małej.

Zarówno ogród, jak i park przypisane są do grupy działań człowieka, których wynikiem jest ingerencja w środowisko naturalne. Na szczęście należą do tych pozytywnych przykładów. Właśnie dzięki takiej działalności wzbogacono krajobraz kulturowy regionu, uczyniono go znacznie bardziej atrakcyjnym. Dla niektórych wsi parki podworskie stanowią jedyne skupisko zieleni wysokiej w okolicy, co czyni je jeszcze bardziej interesujące. Występowanie założeń parkowych stwarza nowe szanse rozwoju dla miejscowości. Właściwe zagospodarowanie zgodne ze współczesnymi zasadami konserwacji i rewaloryzacji pozwoli na przywrócenie dawnych wartości funkcjonalnych, wraźniowych oraz odczuć estetycznych.

Staw parkowy w Pawłowicach

A park pond in Pawłowice

Podsumowanie

Summary

Dawne ogrody i parki towarzyszące założeniom pałacowo-folwarcznym od początków swego istnienia, podobnie jak folwarki, wpływały i kształtowały krajobraz kulturowy miejscowości, w których były zakładane. Niezależnie od epoki, w której powstały, zawsze stanowiły integralną część miejscowości, pozostawały z nią w ścisłym związku. Często stanowiły jedyne skupisko zieleni wysokiej w okolicy. Czasami łączyły się bezpośrednio z obszarami przyległych lasów. Na pewno stanowiły jedyne rodzaj zieleni zorganizowanej w miejscowości; nierzadko stan taki trwa do chwili obecnej. Mimo, że w większości przypadków pozostawiono je niezagospodarowane, bez opieki i podstawowych zabiegów pielęgnacyjnych, to nadal stanowią świadectwo minionych epok, a ich zachowane kompozycje przestrzenne świadczą o przemyślanych rozwiązaniach i dawnej świetności. Stwarza to duże możliwości adaptacyjne, przystosowania dawnych kompozycji ogrodowo-parkowych do nowej funkcji, zgodnej z oczekiwaniami mieszkańców wsi.

Należy pamiętać, że niektórzy właściciele ziemscy oprócz ogrodów i parków, obsadzali wybrane drogi drzewami. W ten sposób powstały obecne zabytkowe aleje, rzadziej szpalery. Zinwentaryzowane drogi

z reguły łączyły dwór z wybraną wsią lub folwarkiem pomocniczym, prowadziły do kościołów bądź dworców kolejowych. We współczesnym układzie ruralistycznym wsi zarówno dawne założenia ogrodowo-parkowe, jak i wspomniane aleje stanowią jedyne formy zieleni zorganizowanej. Szkoda, że pozostają bez opieki, że nikt się nimi nie zajmuje. Pozostaje jednak mieć nadzieję, że w miarę wzrostu świadomości społecznej oraz usprawnieniu przepisów prawnych ich sytuacja ulegnie zdecydowanej poprawie.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs by author.

Renata Gubańska

Institut Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Institute of Landscape Architecture
Wrocław University of Environmental and Life
Sciences

Przypisy

¹ Do najbardziej znanych należą słynne ogrody wiszące w Babilonie.

² M.in. ze względu na występującą tam ciszę i zieleni.

³ Starożytni Rzymianie zakładając miasta od razu przeznaczali pewien obszar pod ogród publiczny.

⁴ Wirydarz – w zespole klasztornym dziedziniec na rzucie kwadratu, pełniący funkcję ogrodu. Umieszczenie wirydarza przy katedrze należy do rzadkości.

⁵ Dominują kwadraty i prostokąty.

Literatura

1. Gubańska R., 2005, *Folwarki nizinne Dolnego Śląska od połowy XVIII do XX wieku*, Wyd. AR we Wrocławiu, Wrocław.
2. Majdecki L., 1978, *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa.
3. Małachowicz E., 2007, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Wyd. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
4. Różańska A., Krogulec T., Rylke J., 2002, *Ogrody. Historia architektury i sztuki ogrodowej*, Wyd. SGGW, Warszawa.
5. Stępniewska B., 1993, *Rezydencje na Śląsku XVIII wieku. Pałace, ogrody i parki krajobrazowe*, Wyd. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.